УДК 821.512.145

Э.Д. Рафикова

1960–1980 ЕЛЛАР ТАТАР ПРОЗАСЫ Ф. МИҢНУЛЛИН БӘЯЛӘВЕНДӘ

В данной статье предпринята попытка анализа научных взглядов известного татарского литературного критика, публициста Ф.М. Миннуллина относительно татарской прозы 1960–1980 годов. В своих статьях критик определяет основные тенденции развития прозы этих лет, выявляет ведущие темы, жанры, а также приемы и средства, используемые писателями.

Ключевые слова: татарская проза, Ф. Миннуллин, тема, жанр, поэтика, национальная особенность.

Фәрваз Миңнуллин – XX гасырның икенче яртысында яшәп, әдәби тәнкыйтьче, тәрҗемәче, публицист буларак киң танылу алган, хезмәтләре белән чор әдәби процессына зур йогынты ясаган шәхесләрнең берсе. Ул әдәбиятка XX гасырның алтмышынчы еллары башында килә һәм аның тәнкыйть мәкаләләре, рецензияләре шул елларда көндәлек матбугатта даими басылып бара. Ул күп еллар «Казан утлары» журналы редакциясендә хезмәт куя, Язучылар берлеге идарәсенең җаваплы секретаре булып эшли, Татарстан китап нәшриятында баш мөхәррир вазифасын башкара. Ф. Миңнуллин әдәби барышны даими күзәтеп баручы, аның үсеш-үзгәреше һәм табыш-югалтулары хакында сүз әйтүче актив тәнкыйтьчеләрнең берсе була. Күзәтү характерындагы мәкаләләре, төрле буын язучыларның иҗат портретлары укучыга оригиналь фикерләре белән һәм үз чоры әдәбиятындагы актуаль проблемаларны күтәрүе белән кыйммәт.

Ф. Миңнуллинның әдәби тәнкыйть эшчәнлеге белән кызыксыну соңгы елларда көчәйде. Аның эшчәнлегенә Т. Галиуллин, Ә. Закирҗанов, Р. Харрасова, Ч. Гыйлаҗева, Д. Яруллина һ.б.ның язмаларында бәя бирелә, шәхес һәм тәнкыйтьче буларак аерым үзенчәлекләре күрсәтелә. Аерым алганда, Р. Харрасова болай дип яза: «Ф. Миңнуллин әдәби тәнкыйть өлкәсенә караган барлык төр, шул исәптән теоретик мәсьәләләрне дә күтәрә, әмма алар хакында күпчелеккә ерак академик фәнни стильдә язмый, теләсә кайсы социаль төркем вәкиле аңларлык, кызыксынырлык рәвештә иҗат итә» [Харрасова, б. 6]. Әлеге мәкаләдә без Ф. Миңнуллинның тәнкыйди эшчәнлегендә мөһим урын алып торган бер мәсьәләне – 1960–1980 еллар прозасын бәяләвен – өйрәнүне максат итеп куйдык.

Ф. Миңнуллинның мирасы, ягъни аның эшчәнлегендә аерым әһәмияткә ия төп басмалары түбәндәгеләр: «Якты юллар» (1975); «Прозаның гражданлык йөзе: бүгенге прозада повесть

жанры»(1983); «Талантлар юлы» (1984); «Затлылык» (1989); «Балта явызлар кулында» (1994). Үзенең мәкаләләрендә Ф. Миңнуллин бигрәк тә проза жанрына яратып һәм белеп мөрәҗәгать итә. Ул әдәби тәнкыйтьче буларак әлеге жанрны өйрәнеп кенә калмый, бәлки аның үсеш-үзгәрешен, төп көчләрен барлый, табыш-югалтуларны ачып сала һәм актуаль проблемаларны күтәрә, аларны чишү юлларын эзли. Проза жанры үзенчәлекләре аеруча «Реаль хәлләргә күз салыйк», «Прозаның гражданлык йөзе» һ.б. язмаларында һәрьяклап һәм тулы, җентекле өйрәнелә, бәяләнә.

1960–1970 елларда татар прозасы җитди үзгәрешләр кичерә. Бу төрдә Ә. Еники, И. Гази, М. Әмир, А. Гыйләҗев, Ә. Баянов, Н. Фәттах, М. Мәһдиев кебек танылган әдипләр хезмәт итә. Проза әсәрләре тема һәм жанр ягыннан байый, сурәтлелекнең яңадан-яңа алым-чаралары табыла. Әдипләр иң яхшы әсәрләрендә соцреализм кысаларын үтеп, заман проблемаларын милли яшәеш белән бәйләп чагылдыралар, заман кешесен, гадәттә, милли геройны алгы планга чыгаралар. Җитди яңалык буларак, «авыл реализмы» үсеш кичерә. Ә. Еники, А. Гыйләҗев, В. Нуруллин, Ә. Баянов һ.б. әсәрләрендә татар авылы милләтне саклаучы төбәк, халыкның традицияләрен, гореф-гадәтләрен дәвам итүче изге урын буларак сурәтләнә. Шуның белән бергә, татар прозасы илкүләм мәйданда яңгыраш алмый. Тәнкыйтьче моңа җитди борчылуын белдерә һәм бер сәбәбен тәрҗемә эшенең тиешле дәрәҗәдә куелмавында күрә. Бу турыда ул: «Ил күләмендә яңгырау мәсьәләсенә килсәк, ул күп кенә башка сәбәпләргә, күрә һәм күрсәтә, аңлата белүгә, барыннан да бигрәк, әдәби тәрҗемә эшенең торышына барып тоташа» [Миңнуллин, 1989, б. 6], – дип яза. Моңа мисал итеп М. Мәһдиевның «Фронтовиклар» романын китерә. Тәнкыйтьче күзлегеннән караганда, рус теленә тәрҗемәдән соң, әлеге әсәр үзенең кыйммәтен югалта. Ә менә Ш. Бикчуринның «Каты токым» романы, киресенчә, танылган язучы В. Чивилихин кулына эләгеп, рус теленә тәрҗемә ителгәннән соң, киң яңгыраш ала. Рус теле аша илебез халыклары һәм чит ил халыклары телләренә тәрҗемә ителә. Әсәр төрле мактаулы исемнәр яулый, укучылар тарафыннан яратып укыла.

Әлеге чор проза әсәрләренең бер үзенчәлеге итеп Ф. Миңнуллин аларга ил күләмендә барган вакыйгаларның зур йогынты ясавын атый: «Халыклар һәм илләр арасындагы бәйләнешләр нык көчәйгән бүгенге көндә язучыдан тирән белем, киң колачлы иҗат кешесе булу сорала. Сәнгать турында, матур әдәбият әсәрләре турында сүз йөрткәндә, без аларны тормыш белән бәйләнештә карыйбыз, аларга шул ноктадан чыгып бәя бирәбез. Язучылардан без тормышчан тема һәм проблема, тормышчан сюжет һәм тормышчан вакыйгалар, тормышчан образлар таләп итәбез» [Миңнуллин, 1989, б. 8]. Чыннан да, язучылар илдә барган җитди иҗтимагый-социаль, тарихи,

мәдәни үзгәрешләрдән, бигрәк тә шул чордагы фән-техника прогрессы тудырган казанышлардан читтә кала алмыйлар. Илдәге үзгәрешләр, әлбәттә, укучыга, аның аңына да тәэсир итә, ягъни шул чор укучыларының да ихтыяҗлары үзгәрә дигән сүз. Шуңа да бу чорда иҗат иткән язучылар эзлекле рәвештә заманга яраклы сәнгать чаралары, яңа стиль-алымнар эзлиләр. Димәк, образ тудыру алымнары, сурәтләү чаралары үзгәрү белән бергә, әдәбият тә үзгәрә, үсеш кичерә дигән сүз.

Ф. Миңнуллин фикеренчә, 1950 еллар әдәбиятыннан аермалы буларак, 1960 еллардан соңгы әдәбиятка тыгыз һәм кыска язу тенденциясе хас. Бу тенденция аерым язучылар иҗатын тикшергәндә ныграк күзгә ташлана. Мәсәлән, прозада үз мәктәбен булдырган Әмирхан Еники, әдәбиятның үзәктәге, иң мөһим мәсьәләләрен вакытында күреп алып, шуларны публицистик пафос белән сурәтләп баручы Гариф Ахунов, укучыларны һәрвакыт гамь белән, уйланып-борчылып яшәргә өндәүче Аяз Гыйләҗев, өзлексез яңа формалар эзләүче, прозаның кырыс реализмын поэзиянең шартлы алымнары белән үреп баручы Әхсән Баянов, әсәрләрендә кырыслыкны юмор белән, лиризмны сатира белән чиратлаштыручы, кызыклы ситуацияләр һәм эпизодлар остазы Мөхәммәт Мәһдиев һ.б. иҗаты әлеге үзенчәлеккә матур мисал булып тора.

Ф. Миңнуллин прозаның үсешен тоткарлаучы сәбәпләрнең берсе итеп буыннар алышынуын күрсәтә. Көчле һәм талантлы өлкән буынга алмашка килгән яшь буынны ул элгәреләр күләгәсендә үсте дип саный. Өлкән буын әдипләрнең көчле булуы, җитди мәсьәләләрне вакытында күреп алып язуы аңлашыла да, алар революцияне күргән, колхозлар төзүдә катнашкан, илне фашизм афәтеннән саклап калган, кыскасы, зур тарихи вакыйгаларны кичереп, шунда кайнап үскән кешеләр. Яңа буынның йомшара төшүе, бер темадан икенче темага талпыныш-күчешләре, эзләнүләре дә аңлашыла кебек – аларга инде революция ясау кирәкми, кискен үзгәрешләр тынган, шуңа һәрберсе әкрен-әкрен үз юлларын эзли. Һәм таба да. Шуңа да Ф. Миңнуллин аерым замандашларының «проза бу елларда үсми» дигән фикерләре белән килешеп бетми. Тәнкыйтьче бик дөрес тоемлап, моңа дәлилләр китереп, үз карашын белгертә: «Реаль хәлләргә күз салсак, бүгенге прозабыз турындагы байтак фикерләрнең берьяклырак булуын күрербез. Проза үсми, прозаиклар эзләнми, дип зарлануларны алыйк. Бу – уйлап җиткермичә әйтелгән фикер. Бәлки, без көткәнчә үсмидер, без теләгәнчә эзләнмиләрдер?.. Әмма әдәбият эзләнми яши алмый. Юкса, ул шунда ук заман барышыннан артта калачак. Шуны аңлап, язучылар өзлексез төстә чорга ярашлы сәнгать чаралары, чорга ярашлы әдәби стиль эзлиләр. Әнә шулай, акрынлап, әмма туктаусыз төстә язучыларның тормыш материалына булган мөнәсәбәте, образ тудыру алымнары, сурәтләү чаралары үзгәрә –

әдәбият үзгәрә» [Миңнуллин, 1989, б. 8].

Ә инде иҗат итү өчен яңа темалар табылып кына тора. Бу, беренче чиратта, җитештерү (эшче) темасы. Ләкин бу тема буенча иҗат иткән байтак язучыларны тәнкыйтьче актуаль тема артыннан кууда гаепли, аларда җан җылысы азрак булуын ассызыклый. Мәсәлән, Барлас Камаловның «Урманнар киңәя» повесте геройларының КамАЗ белән бәйләнеше аларның, эштән бушагач, ял вакытларында яңа шәһәр, андагы үзгәрешләр белән танышудан, сокланып йөрүдән әллә ни ерак китми.

Бу чор прозасының актуальлеге шунда, әдәбияттагы сыйфат яңарышы буларак, аларга гади кеше темасы, кешенең эчке дөньясын сурәтләү, ягъни психологик анализ көчәя. Ул нәкъ менә яңа буын язучыларының әдәби-эстетик карашлары формалашкан чорга туры килүе белән аңлатыла. Шуңа күрә, алар язган роман-повестьларда тормышчан һәм ышандырырлык гадәти геройлар, бер уку белән истә кала торган тормыш күренешләре күп. Әмма, тәнкыйтьче фикеренчә: «Алгы планга «шәхси як» чыкты, иҗтимагый як икенче планда калды.Урта буын дип йөртелгән прозаикларның әдәби-эстетик карашы шул чорда формалашты, дөресрәге, шул чорда калыплашты. Шуңа күрә булса кирәк, алар язган роман-повестьларда тормышчан һәм ышандырырлык гадәти геройлар, бер уку белән истә кала торган тормыш күренешләре күп. Әмма олы характерлар, эпик киңлек һәм масштаблылык җитеп бетми» [Миңнуллин, 1989, б. 13].

Жанр өстенлекләренә килгәндә, бу елларда хикәя һәм роман жанрлары пассивлаша, ә менә повесть иң актуаль һәм демократик жанр санала: «Хикәя һәм роман жанрлары пассивлаша төшкәнгә күрә, повесть алар тартырга тиешле йөкнең бер өлешен үз җилкәсенә алырга мәҗбүр булды. Нәтиҗәдә, хикәягә тартым яки романга тартым әсәрләр күбәйде. Повестьның тематик колачы нык киңәйде, ә архитектоник төзелеше шактый таркауланды. Болар һәммәсе повесть жанрындагы чуарлыкны тагын да көчәйтә төште» [Миңнуллин, 1984, б. 17], – дип ассызыклый тәнкыйтьче.

Әйе, Ф. Миңнуллин белән килешми мөмкин түгел, чөнки повесть жанрын өлкән буын да, иҗатка яңа килүче яшьләр дә үз итә. Алар арасында М. Галиев, К. Каримов, Ф. Бәйрәмова кебек прозаиклар, Г. Рәхим кебек шагыйрьләр, Т. Миңнуллин кебек драматурглар бар. Повесть жанры сан ягыннан күбәя, сыйфаты яхшыра, сюжеты һәм композиция төзелеше төрләнә. Тематикага килгәндә, документаль материалларга нигезләнеп, автобиографик характерда язылган яки истәлеккә тартым повестьлар барлыкка килә (Р. Вәлиевнең «Эт кояшы», Г. Рәхимнең «Көннәр язга авышкач» һ.б.). Бу повестьларның нигезенә тормышчын материаллар, җитди характерлар салына һәм төп геройны бөтен барлыгында ачу принцибы куела. Кагыйдә буларак, мондый повестьларның үзәгендә яшь кеше

образы. Төп игътибар аның кырыс чынбарлык белән очрашуын, тормышта үз юлын эзләвен сурәтләүгә юнәлә.

Әдәбиятның мәңгелек темасы булган мәхәббәт шулай ук актуаль кала бирә. Ф. Миңнуллин әйткәнчә, әлеге мәңгелек мәсьәләне үзәккә алган повестьларның нindие генә юк: «Ирхатын һәм сөяркәләр мәхәббәтенә багышланганнары, беренче мәхәббәт, соңгы мәхәббәт, көзге мәхәббәт турындагылары. Инде зур, олы мәхәббәт, кешене кеше, аны гражданин итә торган мәхәббәт турындагы, бу хисне туган илгә, туган җиргә мәхәббәт дәрәҗәсенә күтәргән, алай гына да түгел, безнең прозада мәхәббәт һәм нәфрәт темасын яңа биеклеккә күтәргән повестьларны санарга кушсалар, күбебез, беренче чиратта, Миргазиян Юнысның «Биектә калу», Аяз Гыйләҗевның «Язгы кәрваннар», Әхсән Баяновның «Тау ягы повесте» әсәрләрен телгә алыр идек» [Миңнуллин, 1989, б. 19]. Тәнкыйтьче фикеренчә, повестьларның барысы да әлеге әсәрләр дәрәҗәсендә булса, прозаның хәле күпкә яхшырак булыр иде. Әмма чынлыкта күпчелек әсәрләр гаилә мөнәсәбәтләренә багышланган булу сәбәпле, аларда охшаш ситуацияләр, калыплашкан алымнар күп очрый.

Тәнкыйтьче аерып чыгарган тагын бер үзенчәлек буларак шуны әйтергә кирәк – прозада сатирик башлангыч көчәя [Миңнуллин, 1989, б. 24]. Бу күренеш әхлак мәсьәләләрен кискен итеп куюдан килә. Мондый әсәрләрнең үзәгенә куелган герой тормыштагы җитди каршылыкларга, һәртөр гаделсезлекләргә каршы күтәрелә, шуның белән укучыны да битарафлыктан чыгара, бүгенгебез һәм киләчәк турында уйланырга этәрә. Ә. Баяновның «Аязучан болытлы һава», Т. Миңнуллинның «Хөсәен Вәгыйзович» повестьлары – әнә шундыйлардан.

Гомумән, Ф. Миңнуллин 1960–1980 еллар прозасына, минемчә, шактый тулы һәм объектив бәя бирә. Ул прозаның реаль хәлен һәрьяклап анализлаганнан соң гына үзенең төпле һәм уйландыра торган фикерләрен җиткерә. Аның әлеге сыйфатын билгеләп, үзе дә танылган тәнкыйтьче һәм әдәбият галиме Т. Галиуллин болай дип яза: «Ф. Миңнуллин мирасының иң зур өлеше прозага, аның шанлы тарихына һәм хәзерге торышына багышланган. Тәнкыйтьче бер мәкаләсендә дә тоташ мактау, мәдхия яудыру юлына басмый, уңышлы якларны күрү белән беррәттән, җитешсез, килешеп бетмәгән якларга игътибар иткәндә, автор киләчәктә тагын да камилрәк әсәрләр тудыра алсын дигән ният белән яза» [Галиуллин, б. 14].

Тәнкыйтьче үзенең замандашларының, проза төренең үсү-үзгәреше турындагы я мактап кына, я тәнкыйтьләп кенә, гадәттә уйлап җиткермичә әйтелгән берьяклы фикерләрен кире кага. Аларга каршы итеп, әдәби хәрәкәтнең күпкә катлаулы процесс булуын, ә уйланылганча гына, күз алдына китергәнчә генә бармавын ассызыклый. Чыннан да, әдәбиятта аерым жанрлар

даими һәм өзлексез үсә алмый, киресенчә, вакытлар үтү белән кайбер жанрлар, агымнар нәкъ менә үз вакытына, мохиттәге күренешләргә бәйле рәвештә үзгәреп тора. «Соңгы вакытта без әдәби тәнкыйтьнең шул бер генә төренә йөз тота – күзәтү жанрын гына үстерә башладык. Бүгенге прозабыздагы яңалыкларны тирәнтен тикшергән, прозаның үсеш тенденцияләрен гомумиләштергән җитди хезмәтләр язылмый, аерым язучыларның иҗат үзенчәлеге ныклап өйрәнелми. Шул эшләр тиешле дәрәҗәдә эшләнсә, ихтимал, прозабызның хәлен бәяләгәндә бер чиктән икенче чиккә ташланланулар да, урынсыз зарланулар да кими төшәр иде» [Миңнуллин, 1984, б. 4].

Шулай итеп, Ф. Миңнуллин 1960–1980 еллар татар прозасы торышына бәя биреп, бу төрдә иҗат итүче төп көчләрне барлый, әйдәп баручы тенденцияләрне ачыклый, сәнгати эзләнүләргә бәйле үзенчәлекләрне аерып чыгара. Киң планда караганда, үз чоры прозасында куанып сөйләрлек уңышлар, шул ук вакытта, уйланырга мәҗбүр иткән фикерләр, чишелергә тиешле проблемалар булуын әйтеп, аның алдагы елларда үсү-үзгәрү мөмкинлекләрен дә билгеләп үтә.

Әдәбият

Галиуллин Т.Н. Онытмадык сине Фәрваз дус! // Мәдәни җомга. 2009. 7 авг. № 31. Б. 14–15.

Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда: 2 том / төз. Р.Н. Даутов, Р.Ф. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 735 б.

Миннуллин Ф.М. Реаль хәлләргә күз салыйк // Затлылык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Б. 8–24.

Миннуллин Ф.М. Прозаның гражданлык йөзе: бүгенге прозада повесть жанры. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 4–17.

Харрасова Р.Ф. Фәрваз Миңнуллин тәнкыйтьче // Фәрваз Миңнуллин. Казан: Школа, 2010. Б. 6–7.

Рафикова Эльвира Дамир кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты